

NIEUWSBRIEF

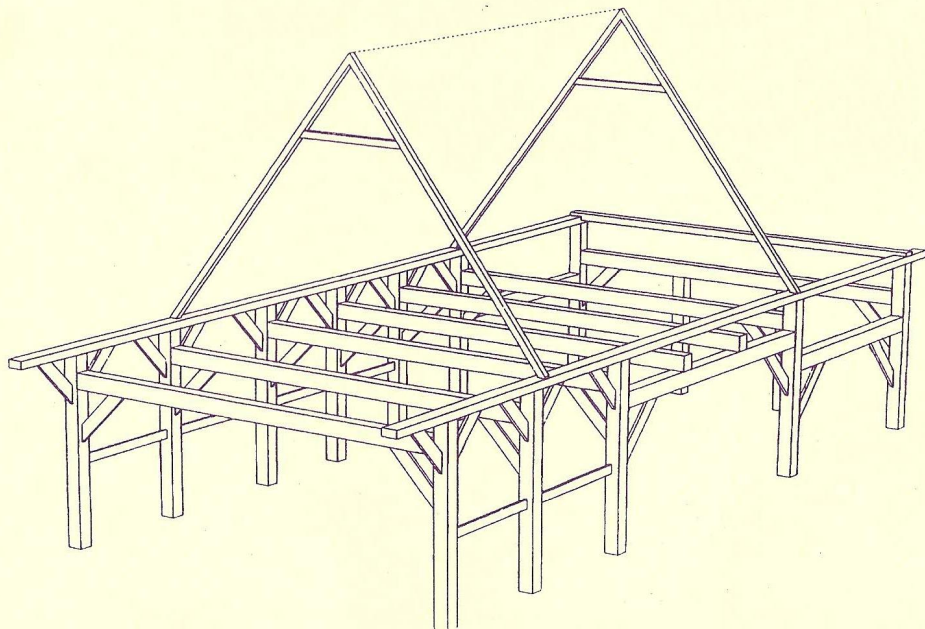
Stichting

Bouwhistorie

Nederland

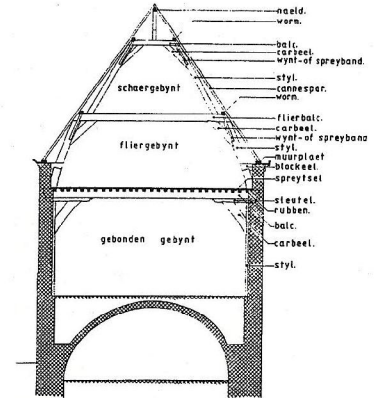
Nr. 32

Mrt. '03

Inhoud

- 1 Van het Bestuur
- 4 Over stromen en Pirna
- 8 Bouwhistorisch Platform 2002
  - 28 augustus
  - 9 oktober
  - 13 december
- 20 Zeegras in Oirschot
- 22 I.J. de Kramerprijs
- 24 La Granja de San Ildefonso
- 26 Korstmossen en Muurbloempjes
- 28 Redactie, kopij en donateurs

Van het Bestuur

Ir. J.C.M. van Niekerk,
voorzitter,
Bureau Monumenten &
Archeologie,
Keizersgracht 123,
1015CJ Amsterdam,
tel. 020-5524888.

Drs. K.J. Stehouwer,
vice-voorzitter,
Varenstraat 75,
3765 WK Soest,
tel. 035-6021295.

Ir. W.F. Weve,
secretaris,
A.van Schendelplein 141,
2624 CW Delft,
tel. 015-2561581,
Werk: Gemeente Delft,
tel. 015-2602182.

Drs. P. Mesken,
penningmeester,
Tarantellastraat 61,
1326 LX Almere,
tel. 036-5331236,
SBN giro 273441

De SBN heeft zich de afgelopen jaren intensief beijverd voor het onderwijs in de bouwhistorie. In Utrecht ging al enige jaren geleden een HBO-opleiding bouwhistorie van start die sindsdien tal van geslaagde cursisten afleverde. In Leiden werd een academische leerstoel Bouwhistorie in het leven geroepen. In het afgelopen jaar studeerden daar de eerste studenten af bij 'onze' hoogleraar Dirk de Vries. Een ander project waarbij de SBN is betrokken, is de uitgave van een algemeen leerboek bouwhistorie. Dat ontmoette helaas enige vertraging en het boek zal waarschijnlijk pas in de tweede helft van 2003 kunnen verschijnen. Na het bereiken van deze mijlpalen en met de komst van een nieuwe voorzitter is het bestuur zich aan het beraden over het beleid voor de komende 'beleidsperiode' 2003-2007. De donateurs zullen daarover op de hoogte worden gehouden.

Het SBN-bestuur onderging een mutatie. Leo Wevers heeft vier jaar op consciëntieuze wijze het penningmeesterschap van de SBN vervuld. Zijn persoonlijke aandeel in het bureau Vlaardingebroek & Wevers vergde echter steeds meer van zijn inzet terwijl zijn persoonlijke leven een andere wending kreeg door zijn huwelijk in het afgelopen jaar. Leo heeft daarom tot zijn spijt zijn functie ter beschikking moeten stellen. Het bestuur dankt hem voor zijn inzet. Gelukkig is er tijdig een opvolger

Dr. A.H. van Drunen,
Verwersstraat 67,
5211 HV 'sHertogenbosch.
tel. 073-6136753,
Werk: Afdeling BAM,
Bethaniëstraat 4,
5211 LJ's-Hertogenbosch.
tel. 073-6155489,
fax 073-6143054.

Drs. K. Emmens,
BAAC bv,
Van Tuldenstraat 7,
5211 TG 's-
Hertogenbosch, tel. 073-
6136219

Drs. F.A.C. Haans,
Monumenten Advies
Bureau, Graafseweg 274,
6532 ZV Nijmegen,
tel./fax 024-3786742

Ir. J.A. van der Hoeve,
Acaciastraat 12-bis-a,
3551 BG Utrecht,
tel. 030-2430147

Ir. J.M.M. Nuyten,
Van Bemmelenstraat 5,
2313 RA Leiden

Drs. J.M.H. Penders,
Springweg 4, 3511 VP
Utrecht, tel. 030-2318405

Prof. dr. ing. D.J. de
Vries, Haverstraat 30,
3511 ND Utrecht,
tel. 030-2314503,
Werk: RDMZ,
Broederplein 41,
postbus 1001,
3700 BA Zeist,
tel. 030-6983211,
fax 030-6916189.

gevonden, in dit geval een opvolgster, en wel Petra Mesken. Officieel heeft zij per 1 januari 2003 Leo opgevolgd. Zij is beroepshalve werkzaam bij het Gelders Genootschap, weliswaar niet als bouwhistorica, maar zij heeft een grote affiniteit met de bouwhistorie.

Op vrijdag 13 december 2002 vond voor het eerst een grote studiedag plaats die georganiseerd werd door het Platform Mariaplaats. In dat platform, in 2001 opgericht door de KNOB, zijn dertien organisaties vertegenwoordigd, waaronder de SBN, die zich bezig houden op het terrein van de materiële cultuurhistorie. Namens de SBN verzorgden Dirk de Vries en Jan van der Hoeve een voordracht. Ons bestuurslid Jean Penders hield ook een voordracht, maar met de pet op van het Utrechts Documentatie Systeem (UDS). De bij het Platform Mariaplaats betrokken organisaties richten zich vrijwel alle op een bijzonder deelaspect van de materiële cultuurhistorie. Al zijn de doelstellingen verschillend, er zijn toch veel raakvlakken en gemeenschappelijke karakteristieken. Een bouwhistoricus kan bijvoorbeeld wel eens een stukje oud behang tegenkomen of mag wel eens een kasteel bezoeken of zelfs onderzoeken. Hij of zij weet nu wat beter waar meer informatie te verkrijgen is of, wat misschien belangrijker is, waar hij eventuele vondsten kan melden om de kennis over dergelijke zaken te vergroten. Het was een interessante dag, met een vol programma van vele voordrachten. Het werd in de pauze en bij de afsluitende borrel ook een informele ontmoetingsplaats voor velen, van de eigen organisatie maar zeker ook met die van andere organisaties. De berichtgeving over de studiedag via KNOB en/of SBN leidde tot de constatering dat, anders dan bij vorige gelegenheden, geen brieven onbestelbaar terugkeerden. Dat willen we zo houden en we herinneren de donateurs eraan om eventuele adreswijzigingen tijdig aan de secretaris door te geven. Een andere constatering is dat ca. 80 van de ca. 240 SBN-donateurs tevens lid bleken te zijn van de KNOB. Dat was voor enkele SBN-bestuursleden boven verwachting veel. Het geeft aan dat veel bouwhistorici een bredere c.q. meer ontwikkelde belangstelling hebben dan louter en alleen de bouwhistorie. Waarschijnlijk zijn er ook vele SBN-donateurs die lid of donateur zijn van een of meer van de andere organisatie die deelnemen aan het Platform

Adres secretariaat:
Arthur van
Schendelplein 141,
2624 CW Delft

Mariaplaats. Kortom, dat onderstreept dat de gedachte van de KNOB om die organisaties met elkaar in contact te brengen een goede gedachte is geweest. Wie weet wat kruisbestuivingen nog op zullen leveren...

Wim Weve

Over Stromen en Pirna

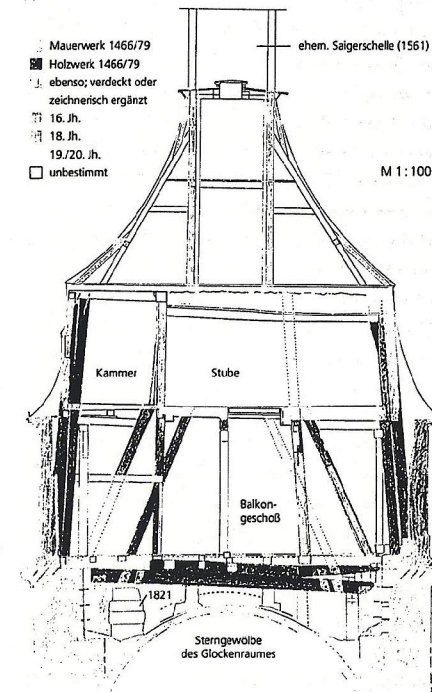
Op het laatste nippertje besloot de Arbeitskreis für Hausforschung het jaarlijkse congres toch door te laten gaan (18-21 september j.l.). Het Tagungsort Pirna, een stadje aan de Elbe ten zuidoosten van Dresden, had een maand daarvoor onder water gestaan en was per trein alleen via Berlijn bereikbaar. In de kelders lag een kleverige sliblaag, en het wegdek was hier en daar weggespoeld of opengebroken om de (metalen) rioolbuizen door te blazen. Het stadscentrum dankt haar relatief gave toestand aan de beperkte strategische betekenis tijdens de oorlog en het failliet van het DDR-regime dat geen uitvoering kon geven aan voorgenomen saneringen.

Winkeliers, café- en restauranthouders zagen de moderne inrichtingen van hun zojuist begonnen bedrijfjes wegspoelen: voorzetwanden, vloerbedekkingen, kunststof interieurs en installaties waren niet bestand tegen het water. Oude onderdelen daarentegen, deuren, kozijnen, ramen en vloeren bleken na droging geen of nauwelijks schade te hebben opgelopen. De lokale monumentenzorg had stickers 'historische Haustür' aangebracht om ongewenst verwijderen te voorkomen. De degelijkheid van die oude onderdelen bewijst dat men in het verleden rekening hield met dit soort calamiteiten, voor het laatst in 1927 en 1953 en totaal onverwacht in 2002. In zekere zin zijn de oude huizen er op ontworpen. De begane grond bestaat steeds uit relatief lage, overwelfde ruimten waarin vanouds bedrijven, opslag of hooguit een keuken ondergebracht waren. Nu staat hier alles leeg en open om –al dan niet met behulp van hete luchtkanonnen- te ventileren en onbedoeld toegang te verschaffen aan speurneuzen. Vanouds woonde men op de verdieping, zoals de zorgvuldig gerestaureerde 'Bohlenstube' uit 1381, behorend bij een ambachtshuis aan de Schmiedestraße. Zo'n Stube is de meest comfortabele, tevens verwarmbare ruimte in een huis dat verder van steen was. Daarmee vergelijkbaar is de door Meischke zo genoemde 'binnenhaard' die in Nederland soms een afwerking met houten paneelwanden kende.

De lezingen vonden dus niet in het kort daarvoor geopende Kleinkunsttheater plaats, maar in de 'Tannensäle', een gebouw dat op de nominatie staat ingrijpend te worden gerenoveerd. Meteen een pittige discussie over de waarde van dit voormalige DDR-Kulturhaus uit 1958, omdat het duidelijk met de grootste zorg en veel idealisme tot stand kwam. (zie afb. hiernaast)

In zijn welkomstwoord sprak staatssecretaris Buttolo over een mogelijke solidariteitsheffing in de niet-getroffen gebieden, een beoogde vereffening waaraan Schröder mogelijk zijn nipte overwinning te danken heeft. Zo'n catastrofe benadrukt de nadelen van het leven aan een rivier, daarbij wellicht vergetend dat stromend water voor de deur vanouds welvaart bracht. De boeren in het dal profiteerden immers van de natuurlijke bemesting door het slib. Onvoorstelbaar, historisch gezien, dat zij bij droogte of misoogst de minder bedeelde boeren in het bergland zouden compenseren. Voorts profiteerden vooral handelaren van de rivier die functioneerde als belangrijkste transportweg. Uit de omgeving en stroomopwaarts uit Bohemen kwamen vanouds

zoveel boomstammen dat men daarvan tot in Hamburg profiteerde en het hout –naar onze maatstaven- nogal verkwistend toepaste in de vorm van bijvoorbeeld gigantische kapconstructies. Sporendaken en vloerconstructies zijn in Pirna steeds van fors gedimensioneerd dennenhout gemaakt, alleen de klokkenstoel in de kerktoeren is van eiken, afb. 2. In de omgeving van Pirna wordt verder een kwalitatief goede zandsteen gewonnen (interessant boekje over de groeven in jongere tijd ligt in de bibliotheek), destijds aanleiding voor diverse steenhouders zich hier te vestigen en zowel ruwe als bewerkte zandsteen over de Elbe te transporteren.

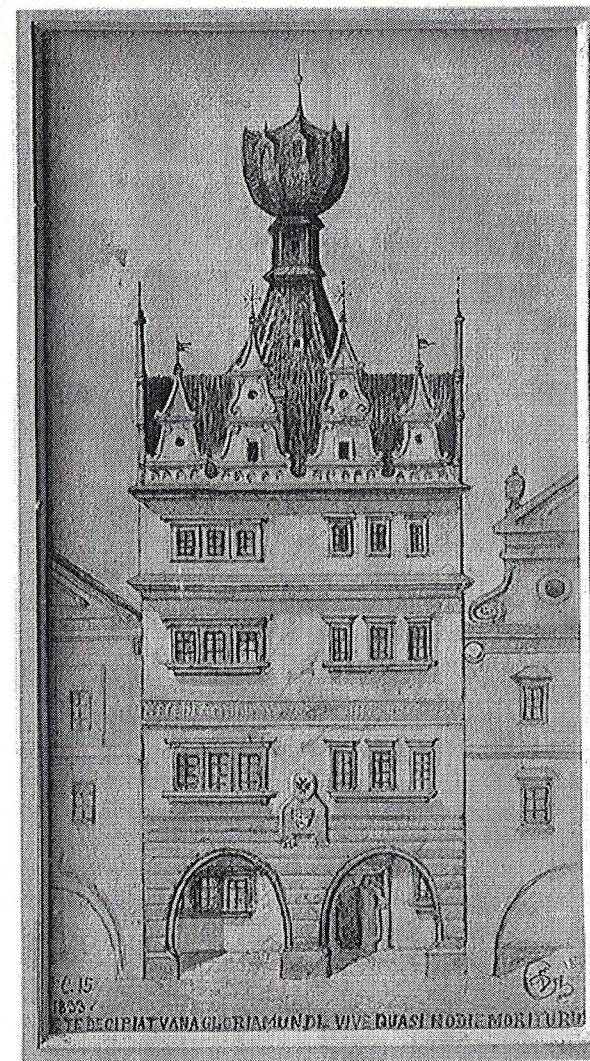
Torenbekroning van de St. Marien te Pirna, uit: Pirnaer Hefte 4(2002), p. 158.

Peter Ulrich bijvoorbeeld bouwde in 1506 zijn huis met een representatieve ingang aan de Markt nadat hij in 1502 een grootse verbouwing van de parochie(Maria)kerk had aangenomen waarvan de gewelven in 1546 af waren. De reformatie van 1539 had weinig invloed op het decoratieprogramma; tussen diverse heiligen is een voorstelling van Luther levensgroot opgenomen in de koorpartij. De netgewelven van de kerk bevatten tal van grappige, niet functionele aansluitingen, wellicht het beste met 'maniërisme' aan te duiden, maar voor bouwhistorici zijn de tientallen steenhoudersmerken wellicht interessanter.

De latere bouwmeester Wolf Blechschmidt was de renaissance toegedaan, hetgeen in het raadhuis (1555) en zijn woonhuis met prachtige gevelsteen plus portret te zien is en stroomopwaarts ook bij een pand in het Tsjechische stadje Litomerice waar we op excursie gingen. Een typische uiting van verbondenheid met de rest van wereld (over water wel te verstaan) is de toepassing van een fantastische peer of ui op het dak van het tegenwoordige raadhuis/VVV, een fenomeen dat weinig bestudeerd is, maar ook in de Lage Landen algemeen verspreiding kende, afb. 3. In Tsjechië verwijst men voor de herkomst van deze uit 1557 daterende 'Kelch' graag naar Nederland of Vlaanderen. Vraag blijft hoe zo'n vorm/idee tegen de stroom in belandt op het dak van een rijke regent in Bohemen.

Rond het raadhuis biedt een voortijdig opgestelde kerstmarkt huisvesting voor de middenstand. Aan hun panden wordt koortsachtig gewerkt, 'wir machen weiter!!!', maar tijdens een bezoek aan de ijlings ontruimde stedelijke bibliotheek en vooral het museum in het voormalige Dominicanenklooster gaan mijn gedachten onwillekeurig naar Nederland. Betere dijken en waterkeringen langs de grote rivieren en de Noordzee bieden ogenschijnlijk zekerheid. In zuidwest Duitsland steeg de Elbe tot ongekende hoogte maar daaraan voorafgaand zorgde hevige regenval in het achterland via kleine rivieren voor een ware zondvloed. In Pirna waren als gevolg daarvan gelukkig geen slachtoffers te betreuren maar in het nabije Wesenstein vielen 20 doden, meest in huizen die door onbeheersbare waterstromen omvergeworpen werden. Levens van mensen of dieren tellen hoe dan ook zwaarder dan teloorgang van historisch erfgoed. Toch vraag ik mij af of het in Nederland verantwoord is waardevolle zaken in kelders onder te brengen. Hoe verwoestend water op oud papier inwerkt, bewees de recente overstroming van het archiefdepot van Wijk bij Duurstede. De opslag van het Rijksarchief Limburg (in het Franciscanenklooster Maastricht) zit sinds de ingrijpende verbouwing diep onder de grond; het Fries Museum in Leeuwarden en het Catharijneconvent te Utrecht hebben ondergrondse verbindingskelders. Bij het laatstgenoemde complex liep ik in 1977 stage en zag hoe de aannemer tot de laatste week vóór de oplevering worstelde met een lekkende kelder, nu verblijfplaats van Nederlands oudste kerkelijke kunstvoorwerpen. Een bedrijf dat doorgaans tunnels repareert, bood uitkomst: waterdichte pleister bleek bestand tegen de grondwaterdruk aan de zijde van het binnenterrein. Weet de monteur, die straks een lampje of een nieuwe videocamera ophangt, dit ook?

Dirk J. de Vries

Litoměřice, Historische afbeelding van 'Haus Kelch' uit 1557 (ansichtkaart VVV)

Bouwhistorisch Platform

Data Bouwhistorisch Platform 2003

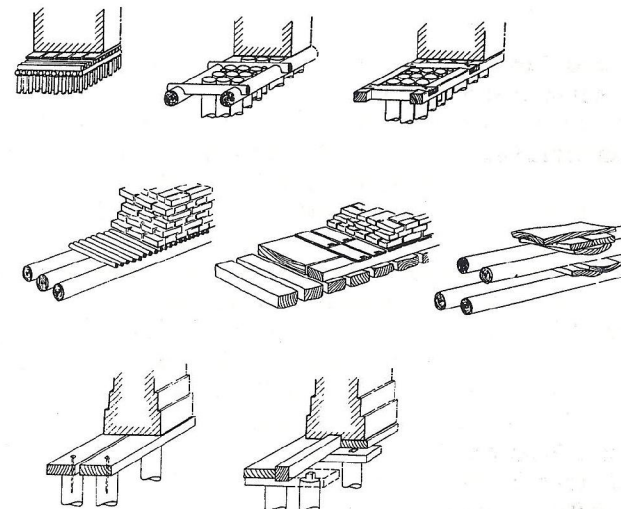
16 april
18 juni
27 augustus
15 oktober
10 december

28 Augustus 2002

Het platform van 28 augustus 2002 stond in het teken van de funderingen en de problematiek tussen het onder- en bovengrondse. Een actueel thema gezien de toekomstige fusie tussen de RDMZ en de ROB. Een noodzakelijke samenvoeging die volgens Dirk de Vries tot een betere samenwerking tussen de archeologie en de bouwhistorie zou kunnen leiden. Een samenvoeging waarin echter ook het risico schuilt van nog meer bureaucratie. Toch zal in de toekomst een samenwerking tot stand moeten komen om zo gezamenlijk problemen aan te pakken. Om hierop alvast een voorproefje te nemen waren Ab Lagerwey en Gerard Alders uitgenodigd om vanuit hun archeologische achtergrond wat voorbeelden te tonen die ook een duidelijke bouwhistorische kennis vereisten.

Ab Lagerwey-Opgravingen in Amsterdam

Ab Lagerwey beet het spits af. Hij ging in op de resultaten van één van de eerste grote opgravingen in Amsterdam. Het betrof een viertal percelen die ten westen van de Oude Kerk tevoorschijn kwamen nadat de bovenstaande bebouwing was gesloopt. Een van de percelen bleek zeer interessant. Hier werden de restanten van een groot pand aangetroffen dat omstreeks 1300 door de kerk moet zijn gebouwd en in 1330 werd doorverkocht aan lakenkooplieden. Het betrof een gebouw met een speciale fundering en basis. Zo bleek de fundering te bestaan uit ingeslagen palen waarover horizontale slieten waren gelegd waarop vervolgens houten scheepsdelen, die op hun beurt de basis vormden van lagen baksteen met een natuurstenen bekleding. Een andere, meer algemene funderingsconstructie die op het terrein werd aangetroffen bleek eenvoudiger van aard. Deze bestond uit verticale ingeslagen slieten met daarover horizontaal stammetjes van de Els of Berkenboom. De derde fundering door Lagerwey genoemd bleek een technisch doordacht systeem dat bestond uit liggers aan de binnenzijde en schuin ingeslagen palen aan de buitenzijde van het fundament. Deze constructie hield rekening met het gewicht van de muren en daarmee samenhangend de inklinking van de bodem. Ook de paalfundering kwam nog even ter sprake. Volgens Lagerwey verdwenen de funderingen van slieten en palen in de loop van de 16de eeuw en werden ze vervangen door palen op kleef. Het berkenhout verdween

Afb.
Funderings-
vormen in
Amsterdam.
Uit:
Opgravingen in
Amsterdam,
Amsterdam
1977.

daarbij en werd vervangen door grenenhout. Eén belangrijke opmerking betreffende de constructie van de fundering dient nog genoemd te worden. Dit is Lagerwey's constatering dat de onderste laag stenen nooit gemetseld werd om zo een zetting mogelijk te maken. Het onderzoek leverde echter meer gegevens op over de huizenbouw en het gebruik. Zo werd veel informatie verzameld over de bebouwingsdichtheid van het perceel. Interessant waren de waarnemingen over de afstanden tussen de voorhuizen onderling. Het bleek dat er behoorlijke stroken tussen de panden lagen. Dankzij determinatie van de grondlagen kon worden vastgesteld dat deze stroken dienden voor de stalling van dieren. Vooral 's winters stonden de dieren hier gestald vanwege de warmte die de dieren afgaven. Grondlagen kwamen ook breder aan bod. Zo vertelde Lagerwey dat in het opgravingsgebied een duidelijke overstromingslaag is aangetroffen, die dateert uit 1170. Boven deze laag werden de meeste bewoningssporen gevonden. Opvallend was een dikke ophoging. Dit bleek een verhoging die in een keer was aangebracht. Het betrof een terphoging die vermoedelijk omstreeks 1300 was aangebracht ten behoeve van de bouw van de Oude Kerk. De huizenrestanten bleken op een fundering van zoden te staan die op een systematische wijze waren gelegd. De verschillende lagen binnen de huizen waren opmerkelijk. Lagerwey wees er nadrukkelijk op dat verschillende vloerlagen niet altijd verschillende huizen waren, maar in veel gevallen nieuwe 'tapijtjes' in hetzelfde pand.

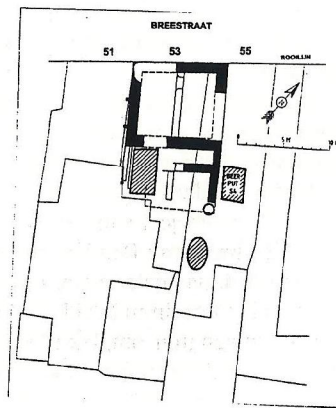
Lagerwey's slotconclusie was opmerkelijk. Zo blijkt volgens hem uit de vondsten dat het gebied rond de Nieuwe Kerk ouder is dan de omgeving van de Oude Kerk. De ontwikkeling van het laatste gebied zou pas in de tweede helft van de 13de eeuw hebben plaatsgevonden, vooral na het opwerpen van een 'terp' ten behoeve van de Oude Kerk. Een opmerkelijke uitspraak gezien de benamingen 'oude' en 'nieuwe'.

Gerard Alders-Het Oer IJ project

Gerard Alders van het Steunpunt Cultureel Erfgoed in Wormer was de tweede spreker. Deze voormalig provinciaal archeoloog van de provincie Noord Holland gaf tekst en uitleg over het zogenaamde Oer IJ project gefinancierd door het NWO. In dit onderzoeksproject staan modellen van bewoning centraal in het vroegere stroomgebied van het IJ en het strandwallen gebied van Kennemerland. Archeologie, Bouwhistorie en Historische geografie vormen de belangrijkste componenten in het onderzoek. Onderzoeksgegevens uit deze disciplines worden gecombineerd en moeten leiden tot verwachtingsmodellen en kaarten die een indruk geven van de 'culturele biografie van het landschap'.

Bouwhistorisch en Archeologisch is door Alders informatie verzameld in plaatsen als Beverwijk, Heemskerk, Hendrik Ido Ambacht of Egmond-Binnen. Dat daar soms interessante vondsten zijn gedaan en onbekende, oude panden werden aangetroffen bleek uit de dia's. Zo werd in de Breestraat te Beverwijk bij een opgraving het restant van een torenachtig gebouw aangetroffen. Deze vierkant toren (ca. 9x9m.) kon op basis van de toegepaste baksteen en enkele bodemvondsten op omstreeks 1300 worden gedateerd.

In Hendrik Ido Ambacht werd de Waalnes Hoeve onderzocht. Deze ogenschijnlijk 17de eeuwse boerderij bleek in basis een 14de eeuwse stenen kamer. Opmerkelijk was het 16de eeuwse straatje dat aan de buitenzijde van het pand werd opgegraven. Hierin bleek het puin van veel laat middeleeuwse daktegels verwerkt. Een derde voorbeeld betrof een op het eerste gezicht 18de eeuwse huis in Egmond-Binnen. Dit pand bleek bij een bezoek aan de overwelfde kelder uit de 15de eeuw te dateren. Tot slot wees Alders op een merkwaardige situatie die hij bij werkzaamheden in de NH Kerk te Medemblik had meegemaakt. Hier was het kerkgebouw volgens de monumentenwet beschermd, het terrein buiten de kerk eveneens een archeologisch monument maar had de bodem in de kerk geen enkele beschermde status. Deze merkwaardige situatie werd door enkele RDMZ medewerkers overigens betwist.

*Afb. Beverwijk.
Plattegrond
opgegraven
woontoren
Breestraat*

Koos Steehouwer - Bouwblok Kamerlingh Onnes Laboratorium

Derde en laatste spreker was Koos Steehouwer. Koos, archeoloog van huis uit, deed verslag van een onderzoek dat hij uitvoerde in Leiden. Hier werd voor het Kamerlingh Onnes Laboratorium een stuk grond blootgelegd waar in het verleden 10 huizen stonden die in 1807 bij een ontploffing van een kruitschip volledig werden verwoest. Na de ramp kwam het terrein braak te liggen en was het in 1830 nog een ruïne. In 1850 werd het laboratorium gebouwd maar bleef een deel van de fundamente tot ca. anderhalf meter onder het maaiveld bewaard. De vrijgelegde funderingen, soms slechts enkele metsellagen hoog, vormden een groot probleem. Archeologisch en bouwhistorisch bleken ze moeilijk te dateren. Onregelmatige metselverbanden, breuksteen, veel hergebruikte baksteen plus het feit dat de voorgevels onder de straat niet konden worden waargenomen waren hier debet aan. Verder bleek dat een 20ste eeuwse rioolbuis de achtergevels had verstoord waardoor ook hier veel informatie verloren was gegaan.

Belangrijker voor de interpretatie en datering waren de aangetroffen structuren van riolen en gangen tussen de huizen. Deze vormden een goed uitgangspunt voor de reconstructie van de kavels met hun opstanden. Dankzij enkele oude tekeningen en schilderijen kon een goed beeld worden verkregen van de situatie in de 16de en 17de eeuw. Door deze beelden met de computer te bewerken en te projecteren op de aangetroffen plattegronden bleek het mogelijk om iets meer over de ontwikkelingsgeschiedenis van de panden te vertellen. De interessante combinatie van techniek en daadwerkelijk vondsten leidde er onder andere toe dat een raadsel over de hoeveelheid panden kon worden opgelost. Zo bleek dat er in de 17de eeuw ineens een pand meer stond dan in de 16de eeuw, een verschijnsel dat kon worden opgelost uit het feit dat een pand in 1636 was opgesplitst. Kortom een interessant onderzoek met veel leuke aspecten, onder andere ook over de waterhuishouding, dat het verdient om uitgewerkt te worden. Deze afronding is er helaas nog niet van gekomen vanwege het feit dat gereserveerde gelden door de projectontwikkelaar werden ingetrokken.

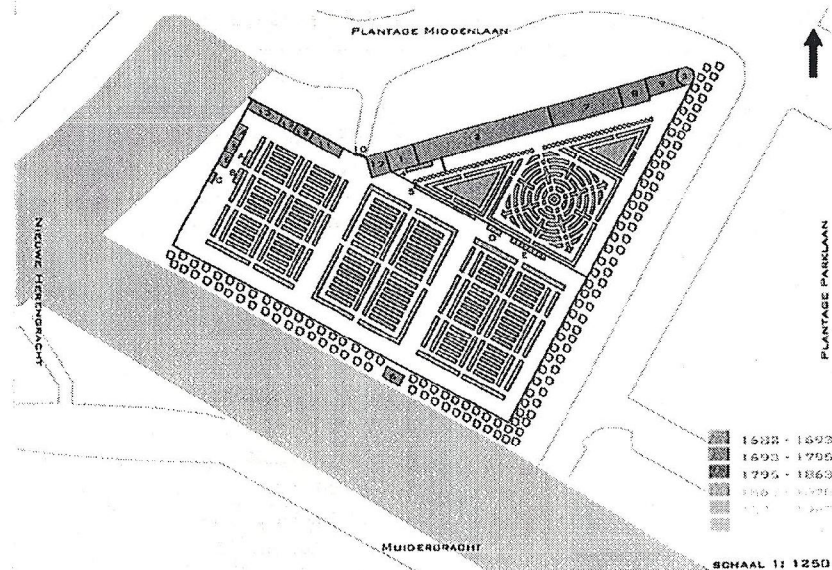
Albert Reinstra

9 oktober 2002

Hedy Jorritsma - De Amsterdamse Hortus Botanicus

De Amsterdamse Hortus Botanicus is het afstudeerproject van Hedy Jorritsma voor de HTS te Amsterdam, waarbij zij vanuit de Rijksdienst van Ben Kooij medewerking kreeg. Met behulp van een Autocad-tekenprogramma heeft ze geprobeerd om de opeenvolgende fasen van de ontwikkeling van het terrein in beeld te brengen als proeve van een bouwhistorische benadering van een tuincomplex met de daar aanwezige bebouwing.

De Hortus werd 1682 gesticht als artsenuitje met als eerste commissarissen Joan Huydecoper en Jan Commelin. In eerste opzet had hij zowel een medisch gedeelte - ten behoeve van de medicijnen van de Amsterdamse dokters - als een siergedeelte. In 1685 werd een eerste - inmiddels verdwenen - tropische kas gebouwd. Het oudste bestaande gebouw is de uit 1693 daterende hortulanuswoning (die in 1861 werd uitgebouwd). In 1715 kwam er een nieuwe entree met hekken en op de gebosseerde bakstenen hekpalen het oude en het nieuwe wapen van Amsterdam. In 1795 werd er een commissie van toezicht ingesteld en in de periode tot 1863 werd het siergedeelte in een parkachtige aanleg omgevormd. Vanaf 1863 volgde een periode met nieuwbouw, waaronder het voorm. chalet-achtige collegegebouw uit 1875, gebouwd op de fundering van een oude kas en twee kleine gietijzeren bruggen uit 1877. Dit geschiedde vooruitlopend op de periode van 1877 tot 1987 toen de hortus tot Universiteitstuin diende. Hiervoor verrezen er drie kleine kassen: 1896, 1898 en 1964, alsmede een grote palmen- en varenkas in 1912 (met geklonken vakwerkspanten) die bestaat uit een rond gedeelte met haaks op elkaar staande vleugels. Ontwerper was J.M. van der Mey, die ook het Hugo de Vrieslaboratorium ontwierp. In 1986 werd door bureau Bakker & Bleeker een renovatieplan voor de tuin opgesteld. De laatste toevoeging op het terrein betreft de drie klimatenkas uit 1993.

DE PERIODE VAN PIETER HOTTON EN CASPAR COMMELIN
DE PERIODE VAN JOHANNES EN NICOLAAS BURMAN
(1693 - 1795)

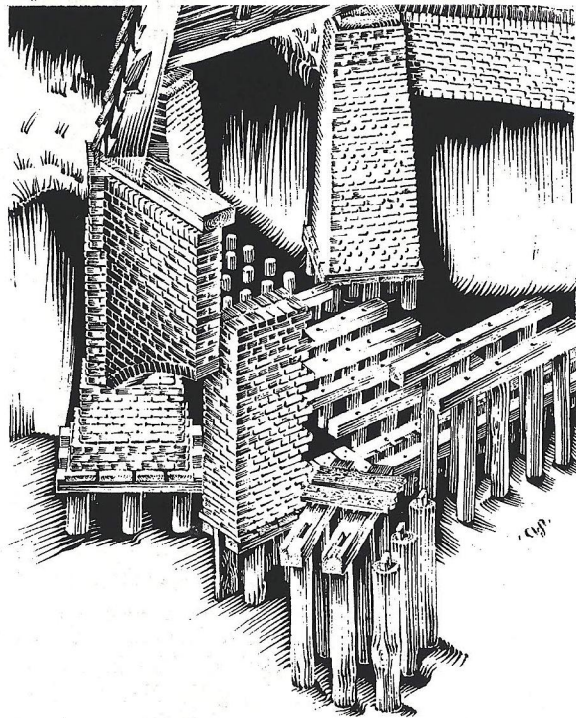
Jan Hofstra en Nico Jürgens - Fundamenten en molens

Als nagekomen bijdrage op het themaplatform van de vorige keer over 'de onderkant van gebouwen' sprak Jan Hofstra over molenfunderingen van wat hij watermolens moemde, maar buiten het door hem behandelde Zuid-Hollandse gebied ook als poldermolens bekend staan. Een belangrijke eerste constatering was dat men, anders dan bijvoorbeeld bij kerken, bij molens niet vooraf op zoek kan gaan naar de ideale plek met de beste grondslag om daar het gebouw te stichten. Poldermolens worden zonder uitzondering gebouwd op plekken waar ze waterstaatkundig nodig zijn en daar moet dan maar gefundeerd worden. Tevens is het goed te bedenken dat het (grond)water aan de voorzijde van de molen hoger staat dan aan de achterzijde, hetgeen bij latere grondwaterverlaging ertoe kan leiden dat de houten delen van de fundering aan de voorzijde weggroten.

Centraal in zijn betoog stond het vermeende onderscheid tussen de funderingsmethoden in Noord-Holland en in Zuid-Holland. Kenmerkend voor de eerste methode zijn veldmuren op spaarbogen die op acht onderheide funderingspenanten staan, terwijl voor Zuid-Holland een doorgaande fundering in de vorm van een vloer van tegen elkaar aangelegde balken kenmerkend zou zijn. Bij deze laatste methode werd tevens een verticale houten schermwand geslagen voor de waterkering en tegen het onderspoelen van de fundering. Hofstra's mening was dat het hier niet zozeer om een geografisch, maar vooral om een chronologische ontwikkeling gaat. Funderingen op penanten zijn ouder en plaatfunderingen jonger. Als een van de voorbeelden liet hij de opgegraven fundamenten van de Middenmolen (gebouwd 1757, afgebroken 1928) van de Eendrachtspolder te Zevenhuizen zien met houten plaatfundering waarop een achtkant was bevestigd van radiale balken waarop de opbouw kwam. Ook waren hier houten waterlopen toegepast. Opmerkelijk was dat de platen niet onderheid waren, maar als het ware 'op de prut dreven'. Wat niet helemaal zo verwonderlijk is wanneer je bedenkt dat de gelijkmatige belasting bij een doorgaande fundering per vierkante centimeter minder is en er daardoor alsnog op mindere grondslag gefundeerd kan worden. Bij onderheing met palen ontstaan er geconcentreerde funderingspunten en dat stelt vervolgens hogere eisen aan de draagkracht van de grondslag. Een tussenvorm is de slietenfundering van de Bovenmolen van dezelfde polder te Zevenhuizen (1611, herbouwd 1721). Nico Jürgens ging vervolgens verder met een beschouwing over de fundamenten van korenmolens. Wat hem in eerste instantie verwonderde was dat niet zelden onder een ronde of achtkantige molen een fundering met vier penanten aan het licht kwam. Dat was onder meer het geval met de in 1977 afgebrande achtkantige houten grondzeiler te Arnemuiden uit 1736. Ook bij de (verdwenen) ronde stenen molen te Ooltgensplaat was dit het geval. De verklaring is gelegen in de fundering van de voorganger van de bestaande molen en dat was in alle gevallen een standerdmolen. Deze standerdmolens hebben een fundering in de vorm van vier poeren - ook teerlingen geheten -, waarop men een kruiswerk (kruisplaten) plaatste die samen met de schoren de centraal geplaatste stander dragen. Bij kleine Engelse molens bleek het zelfs dat men kon volstaan met het ingraven van onderzijde van de vier schoren. Hieruit ontstond het

ingraven van de kruisplaten die daartoe in een kleilaag werden ingebed. Nog later werden de kruisplaten op houten blokken gezet en uiteindelijk op poeren.

Afb. De fundering van een achtkante Noord-Hollandse poldermolen volgens molenkenners Anton Sipman. Uit: Molenbouw door A. Sipman, Zutphen 1975

Nico Jürgens - Reconstructie van een stellingmolen

Als uitsmijter had Nico nog een intrigerend exposé over de reconstructie van de kap van een ronde stenen stellingmolen te Kortenoord bij Nieuwerkerk a/d IJssel. De bestaande resten vertoonden overeenkomst met de Rotterdamse molens van Terbregge en Charlois. De beste aanwijzingen voor een reconstructie vormden echter zes nog resterende balken van de rompkop. De vier grootste daarvan rusten in de muur van de molenromp en hadden aan één zijde sleutelstukken eronder. Op grond van de kepen en andere sporen kon Nico vaststellen dat het ging om hergebruikte balken die samen de toren hadden gevormd van een wipmatermolen. Daarnaast vertoonden de balken sporen van later gebruik als korenmolen. Een houten kalf in het midden diende voor de verankering van de centrale spil. Andere sporen, waaronder die van 'hangeniërs' voor de ophang van de bovenste molenstenen, leidden hem tot de conclusie dat de molen begin 19de eeuw drie koppels stenen heeft gehad. Ook sporen van de

steenkraan (gebruikt voor het verplaatsen van de molenstenen, wanneer die gescherpt moesten worden) werden daartoe gebruikt. Als je maar weet waarna je kijkt kan een ervaren bouwhistorische molendeskundige heel ver gaan in het duiden van bouwsporen; zo bleek ook een klein gat in één van de balken gebruikt te zijn voor een reguleerder voor de automatische windbepaling. De conclusie van dit exposé kan zijn dat men bij de wens tot reconstructie van een molenromp tot een werkende korenmolen - en dat komt regelmatig voor - naar vergelijkbare molens kan kijken en vervolgens het daaraanwezige maalwerk klakkeloos kopiëren, of zoals Nico aan heeft getoond naar het gebouw zelf kan kijken en de uitkomsten daarvan gebruiken voor een nauwkeuriger reconstructie.

Ronald Stenvert

13 december 2002- Studiedag Platform Mariaplaats Over de betekenis en de rol van het wetenschappelijk onderzoek voor de monumentenzorg

Op 8 december 1999 vond in het kantoor van de KNOB en de Stichting Menno van Coehoorn aan de Mariaplaats 51 te Utrecht op initiatief van de toenmalige KNOB-voorzitter, prof.dr. G.J. Borger, de eerste bijeenkomst plaats van het Platform Mariaplaats met vertegenwoordigers van organisaties, die zich bezighouden met de problematiek en het onderzoek op het terrein van de materiële cultuurhistorie. Deze organisaties zijn de Stichting Menno van Coehoorn, het Cuypersgenootschap, de Stichting Het Nederlandse Interieur, de Stichting Historische Behangsels en wanddecoraties, De Donderberg Groep, het Tuinhistorisch Genootschap Cascade, de Nederlandse Kastelenstichting, de Stichting Bouwhistorie Nederland, de Vereniging De Terebinth, het Utrechts Documentatie Systeem en de KNOB. Met een studiedag over de betekenis en de rol van het wetenschappelijk onderzoek voor de monumentenzorg presenteerde het platform zich op vrijdag 13 december 2002 in het gebouw van de Letterenfaculteit van de Universiteit Leiden.

Voorafgaand aan de publicatie van een aantal van de tijdens deze studiedag gehouden inleidingen volgen hier een samenvatting daarvan alsmede de geponeerde stellingen.

Het deed KNOB-voorzitter Waal niet alleen veel genoegen het Platform Mariaplaats te kunnen presenteren maar ook om de bijna 200 aanwezigen, onder wie prof. Borger als de dagvoorzitter, te kunnen verwelkomen.

De heer Borger plaatste het door hem genomen initiatief in de context van het thans opgeld doende adagium 'behoud door ontwikkeling'. Met de nota Belvedere, op basis waarvan tal van interessante projecten in gang gezet zijn,

streeft de rijksoverheid ernaar dit adagium inhoud te geven. Er openen zich nieuwe kansen en perspectieven om aan de kwalitatieve ontwikkeling van de openbare ruimte recht te doen, waarbij de monumentenzorg niet afzijdig mag blijven. De controle en het toezicht op de selectie van wat er wel dan wel juist niet moet gebeuren kan evenwel niet (meer) aan het openbaar bestuur worden overgelaten. Immers, bij het openbaar bestuur, de overheid, is geen inhoudelijke kennis meer aanwezig. De overheid lijkt zich alleen nog maar bezig te houden met het ontwerpen van steeds ingewikkelder regelingen en trekt zich voor het overige steeds verder terug. Over kennis van het verleden, die als belangrijke component moet worden ingebracht bij het ontwikkelen en vormgeven van de leefomgeving van morgen, beschikken de particuliere, gespecialiseerde organisaties, zoals de platformorganisaties. Voor het particuliere initiatief ontstaat aldus een nieuwe initiërende en stimulerende rol. De particuliere organisaties zullen de confrontatie met de buitenwereld niet moeten schuwen, maar juist opzoeken en hun specialistische kennis operationaliseren. Deze studiedag is georganiseerd, zo benadrukte de heer Borger, om van die intentie blijkt te geven en om te laten zien wat de platformorganisaties kunnen betekenen voor de kwaliteit van de openbare ruimte in de naaste toekomst.

De spits werd afgebeten door de voorzitter van de 10 jaar oude Stichting HBW (Historische Behangsels en wanddecoraties), mevr. drs. Fl. Van Regteren Altena. Zij zette kort en bondig uiteen waarmee de stichting zich bezighoudt: het beheren, uitbreiden en ontsluiten van de door de heer Bert Maas opgebouwde collectie papieren behangsels, afkomstig uit in Utrecht gesloopte panden. Zowel om esthetische redenen als om het inzicht dat deze behangsels geven in de wooncultuur in het verleden, acht de stichting onder het motto 'Historische behangsels: een teken aan de wand' het behoud van wat soms zeer fragmentarisch, soms wat completer aan behangsels bewaard bleef, noodzakelijk. Drs. L.A.H. Bok, sprekend namens de 20 jaar oude vereniging voor funeraire cultuur De Terebinth, benadrukte de complexiteit van het onderwerp en gaf een overzicht van het (beperkte) beschermingsbeleid op dit terrein tot nu toe zonder dat daarvoor overigens voldoende onderzoek was gedaan. Een goed overzicht van alle begraafplaatsen is niet voorhanden. In een aantal van de wel beschermde situaties is de redengevende omschrijving onvoldoende duidelijk. De stelling van Bok luidde: Waardstellend onderzoek is voor het funeraire erfgoed eerder de doodsteek dan dat hierdoor de instandhouding en ontwikkeling wordt gewaarborgd. 'De doden spreken niet, of toch ...?' luidde de intrigerende titel van zijn inleiding.

De directeur van de Nederlandse Kastelenstichting, mevr. drs. J.M.M. Kylstra-Wielinga, die ook sprak namens de Stichting Limburgse Kastelen en de Stichting Kastelen Lexicon Nederland, wees erop dat ondanks vele fraaie woorden het economische aspect nog steeds prevaleert. Musea worden gedwongen vooral op de aantallen bezoekers te letten. Bij de aanleg van grote infrastructurele werken zoals de HSL en de Betuwelijn, blijkt hoe gering het historisch besef is. De

politiek heeft geen echte liefde voor het erfgoed en (gratis) waardering ontstaat pas als uit de weg is geruimd. Haar eerste stelling luidde dan ook: verdwijning gaat voor waardering. Vervolgens besprak mevr. Kylstra een aantal kasteelsituaties in Limburg (Schinnen, De Dael, Reimersbeek, Horn, Geulle) die aan ernstige bedreigingen bloot staan. In geen van deze gevallen is sprake van een CHER (Cultuurhistorische Effectrapportage). Het leidde tot haar tweede stelling: onderzoek alleen is niet voldoende, het grote publiek moet gemobiliseerd worden zoals op het terrein van de natuur- en milieubescherming. Alleen gezamenlijk optreden heeft effect.

Als voorbeeld van een 'schrijnend geval', dat vermalen dreigt te worden door de eindeloze procedures tussen de overheden en belanghebbenden, behandelde namens het Cuypersgenootschap drs H.A. Landheer de 'casus' klooster St. Ludwig te Vlodrop, dat ondanks de zo'n zeven jaar geleden in gang gezette beschermingsprocedure door het destructieve handelen van de eigenaar zonder dat de overheid kennelijk bij machte is daaraan wat te doen alleen maar achteruit is gegaan. Dit slopend proces van destructie leert (stelling 1) dat als men tegen de overheden in het strijdperk wil treden men over een lange adem moet beschikken en dat zelfs als men al wint er veelal (stelling 2) sprake is van een Pyrrhusoverwinning.

De DonderbergGroep doet onderzoek naar tuinsieraden en follies. Namens deze Groep legde drs. W.G.J.M. Meulenkamp uit wat de cement-rustieke stijl is, waarnaar nog nauwelijks onderzoek is verricht. Dat zal er dan ook wel de oorzaak van zijn geweest dat een in deze stijl gebouwde, midden 19de-eeuwse brug op het terrein van kasteel De Haar in een container werd aangetroffen. Wel wordt nu herbouw overwogen, maar het originele relict is verdwenen. Kortom, als het paard verdrongen is dan ... Gelukkig bleef tot nu toe op Sandwijck (de Bilt) een soortgelijke brug bewaard. Na de lunch bracht drs. B. Olde Meierink namens de nog jonge Stichting Het Nederlandse Interieur aan de hand van voorbeelden in Kasteel Heeze, Fogelsanghstate en De Haar het onbeschermd zijn van belangrijke interieuronderdelen, zoals badvoorzieningen, onder de aandacht van zijn gehoor. Het ontbreken van kennis speelt bij het verloren gaan daarvan een belangrijke rol. Zijn stellingen 1': onbekend maakt onbemind; onderzoek draagt bij tot behoud; 2': een interdisciplinaire benadering bij het onderzoek is noodzakelijk; 3': dienst- en nevenruimten hebben ook recht om te overleven bij een restauratie.

Hoe belangrijk het (tijdig) verrichten van bouwhistorisch onderzoek kan zijn illustreerde ir. J.A. van der Hoeve aan de hand van een op de nominatie van sloop staand complex in Harlingen, waarin tot 1958 het weeshuis was gevestigd. Onderzoek wees uit dat de kern van het (zeer verbouwde en verwaarloosde) complex deel uitmaakte van de vroegere vesting van Harlingen, het Blokhuis. Dat leidde uiteindelijk tot het besluit het gebouw te laten staan en te herbesteden tot woongebouw.

Prof. dr. D.J. de Vries, dankzij wiens goede zorgen deze studiedag in Leiden kon plaatsvinden, nam de tweede inleiding namens de Stichting Bouwhistorie Nederland voor zijn rekening. Aan de hand van voorbeelden aan het Ledig Erf in Utrecht en de Bellamystraat in Amsterdam toonde hij aan dat jongere monumenten in perifere stedelijke gebieden aan de aandacht plegen te ontsnappen.

Drs. J.M.H. Penders betoogde vervolgens dat van de tijd, die voor onderzoek beschikbaar is, vaak de helft opgaat aan het uitzoeken van datgene wat achteraf al lang bekend blijkt te zijn. Maar hoe komt men er achter of dat halve werk al gedaan is? www.documentatie.org, de site van het Utrechts Documentatie Systeem wil een eigenzinnige extra toegang zijn tot de over vele plaatsen verspreide informatie.

De tweede spreker namens Cascade, mevr. drs. C.S. Oldenburger-Ebbers, maakte aan de hand van sprekende dia's duidelijk wat er mis kan gaan bij het vervangen van historische beplantingen. Ook hier is vaak weer gebrek aan historische kennis de oorzaak.

De afsluitende discussie werd gevoerd onder leiding van dagvoorzitter Borger en de heren E.N. Westerhuis namens de Stichting Menno van Coehoorn en ir. C.O. Bouwstra namens de KNOB. Westerhuis stelde vast dat allen het erover eens waren dat het bij een verantwoorde wijze van monumentenzorg bedrijven draait om kennis. Omdat de overheid terugtreedt, moet het particuliere initiatief zich op het verwerven (door onderzoek), bundelen en toegankelijk maken van kennis concentreren. De taak van de overheid ligt op het gebied van de wet- en regelgeving. Het in vergetelheid geraakte instrument van de Cultuurhistorische Effectrapportage moet nieuw leven worden ingeblazen. Bouwstra gaf aan dat door gemeenten in toenemende mate bouwhistorisch onderzoek of een cultuurhistorische analyse worden verlangd. Hij pleitte ervoor deze vormen van onderzoek in de Monumentenwet te verankeren. Westerhuis achtte dat te beperkt omdat niet beschermde objecten daarbuiten vallen. Borger wees naar aanleiding van vragen uit de zaal op het probleem hoe men de kennis moet overdragen op de beslissers, zoals ontwerpers en bestuurders? Het p.i. moet in ieder geval ernaar streven de kennis, die men in huis heeft, op een zodanige manier te presenteren dat die kennis de beslissers bereikt en betrekken bij hun besluitvorming. Hoe men dat moet doen, moet iedere organisatie voor zichzelf nagaan. Prof. Borger sloot deze studiedag af met de volgende constatering:

1. als een eigenaar geen medewerking verleent, is de kans groot dat het monument verloren gaat;
2. draagvlak is essentieel;
3. het doen van onderzoek en het verwerven van kennis is noodzakelijk; kennis moet overgedragen worden; de Erfgoedhuizen kunnen hierbij een belangrijke rol te spelen;
4. in de cultuurbehoudssector bestaat op het punt van het mobiliseren van 'het grote publiek' een achterstand vergeleken bij de natuurbescherming;
5. de kosten van onderzoek mogen geen sluitpost zijn;
6. het instrument van de CHER moet door de overheden actief gehanteerd worden;
7. het belang van cultuurgeschiedenis wordt verwaarloosd; met name in het onderwijs zou daarvoor een veel grotere plaats moeten worden ingeruimd;
8. het particuliere initiatief moet zo krachtig mogelijk samenwerken.

Nieuwe zoekopdracht | Terug naar zoekresultaten | Afbeeldingen van zoekopdracht: "penders" | van trefwoord: "penders, Jean-"
 1 pagina van dit trefwoord gevonden.

Penders, Jean-		Kaart 3 overzicht literatuur e.d.		0000.0011	
		bron		verwerkt	
Literatuur					
- Penders, J.M.H., "Een bouwhistorische inventarisatie in Harderwijk". In: <i>Bulletin KNOB</i> , 1995 (jrg 94), blz. 135-142. Hierin: blz. 135-142, 184 (autourssignalement)					
- Vries, Dirk J. de, "Toelichting op het thema bouwhistorie". In: <i>Bulletin KNOB</i> , 1995 (94), blz. 133-134. Hierin: blz. 134 (registervermelding KNOB: "Penders, J.M.H.")					
- Penders, Jean, "Terminologie verdedigingswerken. Inrichting, aanval en verdediging". Recensie in de rubriek 'Publicaties'. In: <i>Bulletin KNOB</i> , 2001 (jrg 1000, nr 3), blz. 126-127					
- Penders, Jean, <i>Om sijne jonckheyt. Een studie naar de behandeling van kind en jongere in het verleden: van de theorie 'grootbrengen door kleinhouden' wordt een gedeelte getoetst aan de hand van Utrechts vonnissen uit de zestiende eeuw</i> . Doctoraalscriptie Historische Pedagogiek Rijksuniversiteit Utrecht. Utrecht (typoscript), 1980. [127 blz. ISBN -].					
- Penders, Jean, <i>Het Witte Huis te Lienden, Dorpsstraat 23. Een eerste bouwhistorische en historische beschouwing. Concept. Rapport</i> . Arnhem (Gelders Genootschap), 2002. [57 blz. ISBN -].					

Betekenis paginanummer in vet: alleen tekst, cursief: alleen afbeelding, vet & cursief: tekst en afbeelding.
 Zie verder: "Gebruiksaanwijzing UDS - overzicht literatuur, kaart 5(0000.0001).

WWW.documentatie.org

Dr. H.M.J. Tromp bepleitte meer aandacht voor een dendrologische benadering van historische tuinen en parken. Er is sprake van een continu vervagings- en erosieproces bij de historische beplanting. Hij stelde 1' dat historisch beplantingsonderzoek altijd deel zal moeten uitmaken van een studie over monumentaal groene objecten. Een historische plantendatabase, chronologisch opgezet, is noodzakelijk voor een verantwoorde restauratie van historische tuinen en parken, en 2' dat naast een leerstoel in de bouwhistorie ook een leerstoel in de historie van het monumentale groen dient te worden ingesteld.

En dat moet allemaal, zo besloot de heer Borger, omdat de kwalitatieve inrichting van ons land in het geding is. Het verleden verdient het zo goed en verantwoord mogelijk in de toekomst te worden ingebed. Hij dankte zowel de inleiders als de deelnemers aan de discussie voor hun bijdragen en inbreng. Een geanimeerde borrel sloot deze door alle aanwezigen als zeer stimulerend en inspirerend ervaren studiedag af.

Gijs van Herwaarden

Zeegras in Oirschot

In het kantongerechtsgebouw (1907) te Oirschot is tijdens de voorbereiding op de restauratie een interessante vondst gedaan. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg kwam op bezoek in verband met de wijziging van dit monument en ontdekte op de verdieping onder een loszittende vloerplank een onbekend materiaal. Hier volgen een beknopte geschiedenis van het kantongerechtsgebouw, de herbestemming en wordt het “onbekende materiaal” toegelicht.

Situatie

Het kantongerechtsgebouw staat niet op zich zelf, het maakt deel uit van het beschermd dorpsgezicht Oirschot. Er bestaan vergevorderde plannen tot de bouw van een transparante hal tussen het kantongerechtsgebouw en het belendende gemeentehuis (1981). Het kantongerechtsgebouw gaat namelijk deel uitmaken van het gemeentehuis, want dat is te klein geworden.

Het kantongerechtsgebouw

De architect van dit gebouw uit 1907 is rijksbouwmeester W.C. Metzelaar. Toen het gerecht in 1918 verhuisde naar Eindhoven, nam het Ministerie van Financiën het gebouw in gebruik. In 1951 werd de gemeente Oirschot eigenaar en later trok het Streekarchief Zuid-Oost Brabant erin (1982). Inmiddels vond ook het Streekarchief elders onderdak. Als gevolg van deze bestemmingswijzigingen werd de zittingzaal op de eerste verdieping opgedeeld. Het kantongerechtsgebouw stond leeg toen het werd aangewezen als beschermd monument (2000), kort nadien werd een restauratieplan gemaakt.

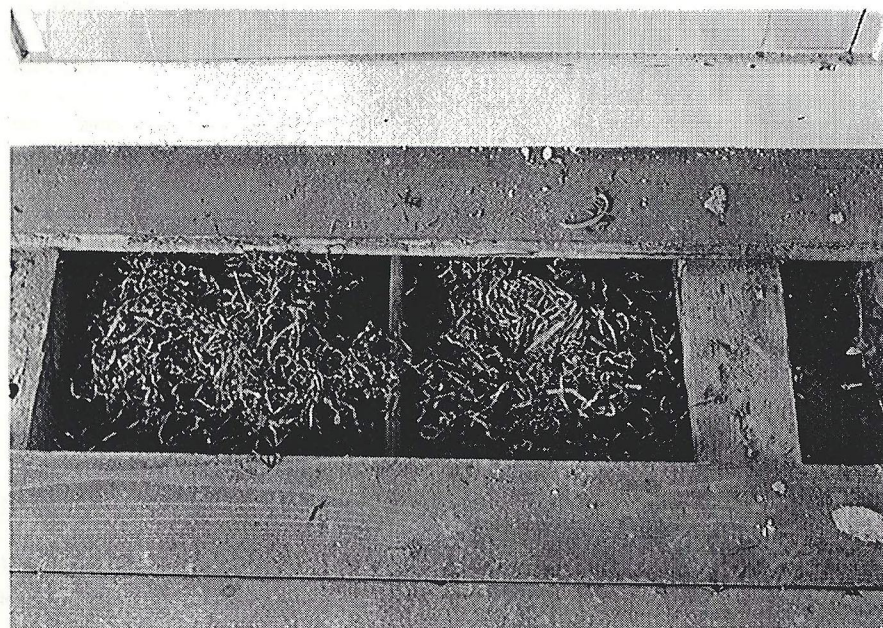
Het “onbekende materiaal”

Tijdens de voorbereidingen op de restauratie is onder de planken vloer van het grote vertrek op de verdieping, aan de voorzijde van het gebouw een droog, stug en stevig

materiaal aangetroffen. Het materiaal is van natuurlijke oorsprong en vormt een kluwen; het lijkt nog het meest op houtwol, maar dat is het niet...

Onder de vloer

is zeegras aangebracht. De volkse benaming is zeewier en het materiaal diende o.a. als vulling van matrassen. Als bouwmaterial is het veel minder bekend. Professor J.A. van der Kloes (hoogleraar aan de Technische Hoogeschool te Delft) noemt zeegras als organisch isolatiemateriaal in zijn boek “Onze bouwmaterialen” (deel VI, Delft-Amsterdam 1926, derde druk p. 100). Van der Kloes gold in zijn tijd als autoriteit op het gebied van kennis van bouwmaterialen. In het standaardwerk van de Delftse professor aan de Technische Hoogeschool J.G. Wattjes, “Constructie van gebouwen” (deel VI, Rijswijk-Amsterdam 1934, tweede druk, p. 286-287) staat een melding van zeegras tussen en onder vloeren. Verder zijn enkele toepassingen van zeegras als thermische isolatie bekend aan de binnenzijden van gevels. In het voormalige kantongerechtsgebouw vervulde het zeegras een geluiddempende functie: rechtspraak vereist discretie.

Het zeegras tussen de balken van het kantongerecht te Oirschot. Foto RDMZ

Kenmerken van zeegras

Zeegras werd al sedert het begin van de 13de eeuw uit zee gewonnen voor allerlei doeleinden. Van toepassing als isolatiemateriaal uit de periode van vóór de 19de eeuw is tot nu toe weinig bekend. Het materiaal groeit op wierbanken die bij eb niet droogvallen en in ondiepe zeeën als bij de Wadden en de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden. In 1932 is als gevolg van een schimmelziekte veel zeegras verloren gegaan. Omdat deze planten zeer langzaam herstellen, kon zeker tot 1940 niet worden geoogst. Na de Tweede Wereldoorlog namen moderne en brandveilige synthetische materialen de rol van de organische isolatiematerialen over.

Zeegras werd op twee wijzen geoogst: door maaien en door vissen. Het gemaaide zeegras was zuiverder en schoner dan het geviste materiaal dat meer zand bevatte en dus zwaarder was. Beide kwaliteiten werden verhandeld in geperste pakken van 50 kg. Het aangetroffen materiaal in Oirschot bevatte nagenoeg geen zand. De kleur van het materiaal varieert van lichtbruin (beige) tot diep donkerbruin (gebrande omber). Zeegras gold als een goedkoop, natuurlijk en licht isolatiemateriaal. De brandwerendheid blijft, net als bij andere organische isolatiematerialen, een heel zwak punt. Van der Kloes vermeldt dat zeegras in vergelijking met schaafkrullen, turfmoelm en zaagsel het minst brandbare materiaal is. Daarom zocht men op het einde van de 19de eeuw naar een nieuwe wijze van verwerking van organische isolatiematerialen. Zo ontstonden de zogenoemde composieten. Onder de naam quilt kwam zeegras, verwerkt als substantie tussen twee lagen (asbest)papier in de handel. Deze composiet werd voor zowel akoestische als thermische isolatie toegepast.

Wattjes vermeldt dat Isoliermaterial A.G. te Hamburg geperst zeegras, geklemd tussen twee door vele naden aan elkaar genaaide vellen (asfalt)papier, in de handel bracht onder de naam Zostamat. Dit nieuwe zeegrasprodukt, met een breedte van 90 cm., een dikte van 16 mm en een gewicht van 1,5 kg per vierkante meter, werd in rollen geleverd. Wattjes adviseert Zostamat als toepassing op de bovenzijde van houten vloeren; daarboven komt dan nog een tweede vloer op ribben.

Michiel Verweij en Ben Kooij

I.J. de Kramerprijs

Op zaterdag 30 november 2002 heeft de molinologische vereniging "TIMS Nederland en Vlaanderen" voor de eerste maal de I.J. de Kramer-prijs ter grootte van 2000 Euro uitgereikt. Deze publicatieprijs werd toegekend aan de auteurs dr. Thomas Coomans, Ester Vink en Nico Jurgens voor hun studie "Abdijmolens tussen Rijn en Schelde". Deze volgens de jury voorbeeldige, maar nog onuitgegeven studie kwam tot stand in een multidisciplinair en internationaal samenwerkingsverband en is gebaseerd op

gedegen archief- en veldonderzoek. De "Stichting Clavis Publicaties Middeleeuwse Kunst" beijvert zich momenteel voor de publicatie van het manuscript. Na voorlezing van het lovende juryrapport overhandigde de voorzitter van de vereniging, de heer A.J. IJzerman, de prijs aan één van de auteurs, de heer Jurgens, en aan de heer Rijntjes, die optrad namens de Stichting Clavis.

Eind 2001 is de vereniging "TIMS Nederland en Vlaanderen", dochtervereniging van "The International Molinological Society", overgegaan tot het instellen van de I.J. de Kramer-prijs. Deze prijs heeft tot doel het onderzoek naar en het publiceren over molens in het Nederlandse taalgebied te bevorderen. Voor deze eerste gelegenheid werden twee inzendingen ontvangen. Een deskundige jury, bestaande uit de heren P. Bouters, C.A. van Hees en J. Kingma, heeft de inzendingen beoordeeld en wees de genoemde studie als winnaar aan.

De aanleiding tot de studie vormde de restauratie van de Gempemolen bij Sint-Joris-Winge in Vlaams-Brabant, een voormalige abdijmolen. Voor dit project werd subsidie uit het Raphaël-programma van de Europese Commissie verkregen. Hierdoor werd het mogelijk om een breder onderzoek te verrichten naar de abdijmolens in het gebied tussen Rijn en Schelde, dus zuidelijk Nederland, België en het Duitse Eifelgebied. Uit elk van de landen werden één of meer onderzoekers aangetrokken om de molens te bestuderen die in de Middeleeuwen tot een abdij of klooster behoorden. Dit onderwerp was niet eerder op deze schaal bestudeerd. Het resultaat is een bundel met bijdragen in de Nederlandse, Franse en Duitse taal. Om reglementaire redenen moesten de beide laatste gedeelten echter buiten beschouwing worden gelaten. De jury prijst in haar rapport met name het werk van Ester Vink: "het uitvoerige door haar gedane bronnen- en literatuuronderzoek wordt met de in dit verband zeer toepasselijke betiteling 'monnikenwerk' nauwelijks recht gedaan. Zij heeft hiermede een waardevolle bijdrage geleverd aan onze, tot nu toe vrij beperkte, kennis van de Nederlandse molenhistorie over de periode vóór 1350."

De Stichting Clavis heeft goede hoop dat de toekenning van de prijs een stimulans vormt om de studie binnenkort daadwerkelijk te kunnen publiceren.

Het ligt in de bedoeling om de prijs in het najaar van 2004 opnieuw uit te reiken. In de loop van dit jaar zullen auteurs van recent verschenen of nog te verschijnen publicaties dan wel manuscripten worden opgeroepen om hun bijdrage hiervoor in te zenden. Het reglement is te raadplegen op de website van TIMS: www.timsmills.info. Neem voor verdere informatie contact op met het secretariaat, e-mail: leo.diederik@consunet.nl.

Leo van der Drift
secretaris TIMS Nederland en Vlaanderen

La Granja de San Ildefonso

Als bouwkundige viel het mij altijd op dat de zeventiende en achttiende-eeuwse ontwerptekeningen van gevels nooit roedenverdelingen in de raamopeningen toonden. Gangbare opvattingen zijn dat dit niet nodig was - de ambachtslieden wisten immers hoe hierin de ramen te maken - óf dat de ontwerper hierin niet geïnteresseerd was. Een andere mogelijkheid is dat de ontwerper het liefst helemaal geen roedenverdeling wilde, en het daarom aan de ambachtslieden overliet om met de op dat moment gangbare middelen een zo optimaal mogelijke daglichttoetreding te realiseren. De ontwikkeling van de glasfabricage maakte een afname in het aantal roeden van ramen mogelijk, een ontwikkeling die door ontwerpers en ambachtslieden volledig benut werd. Aldus ontwikkelden zich 50-ruits schuifvensters tot Ten H-ramen rondom 1900.

In mei 2000 bezocht ik het paleis La Granja de San Ildefonso bij Segovia in Spanje. Dit paleis is voorzien van openslaande deuren en stolpvensters, waarbij elk der draaiende delen voorzien is van blank glas-in-lood (afb.). De glasmaat van de individuele ruiten bedraagt ongeveer 60 cm in de breedte, terwijl de hoogte varieert van 60 tot 75 cm. De horizontale loodstroken corresponderen dan ook niet met elkaar, omdat de glasmaat varieert.

Over de exacte datering van deze ramen ontbreken mij de gegevens. De glasmaat lijkt te wijzen op een laat achttiende-, vroeg negentiende-eeuwse datering, maar er zijn gegevens die wijzen op een vroegere datering. Het paleis werd namelijk tussen 1720 en 1723 gebouwd naar plannen van Theodore Ardemas in opdracht van de koning van Spanje, Filips V. Enige tijd later, in 1735, werd het paleis onder leiding van Juvarra verbouwd.

Een tweede gegeven is de onmiddellijke nabijheid van de koninklijke glasfabriek. Als er ergens in Spanje het modernste glas - in dit geval de grootste ruiten! - kon worden toegepast, dan was het wel hier in La Granja.

Naar aanleiding van het bovenstaande lanceer ik graag de hypothese dat deze ramen en ruiten uit 1735 kunnen dateren. Aangezien de achterliggende binnenluiken bij een barok interieur horen, wijst er niets op een interieurmodernisering aan het eind van de achttiende eeuw. En aangezien modernisering van ramen en interieurs veelal aan elkaar gerelateerd waren, zouden we hieruit mogen afleiden dat het hier om relatief grote glasruiten uit het tweede kwart van de achttiende eeuw gaat.

Afgezien van de datering, of deze nu in het tweede of vierde kwart van de achttiende eeuw geplaatst moet worden, blijkt dat deze ramen door de ontwerper inderdaad als één groot glasvlak gedacht waren. Om dit te bereiken werden houten roeden vermeden, en werden in plaats daarvan loodstrips toegepast. De techniek van het mondgeblazen glas - glasbollen tot cylinders uitgetrokken en vervolgens opengesneden - resulteerde in ruiten met verschillende afmetingen. Doordat de dunne loodstrips geen rol speelden in de (gevel)architectuur behoeften de ruiten zichtbaar

niet op maat gesneden te worden. Esthetisch ontstond het beeld vergelijkbaar aan de T-ramen, die pas in het derde kwart van de negentiende eeuw - door de uitvinding van het getrokken glas - veelvuldig werden toegepast.

Het paleis van La Granja wijst er dus op dat ontwerpers de ramen niet tekenden, omdat zij helemaal geen roedenverdeling wensten. Voor de Heemschutters onder ons mogen we van geluk spreken dat zij de techniek van het vervaardigen van spiegelglas nog niet ter beschikking hadden, want anders hadden onze binnensteden er heel wat moderner uitgezien dan heden ten dage.

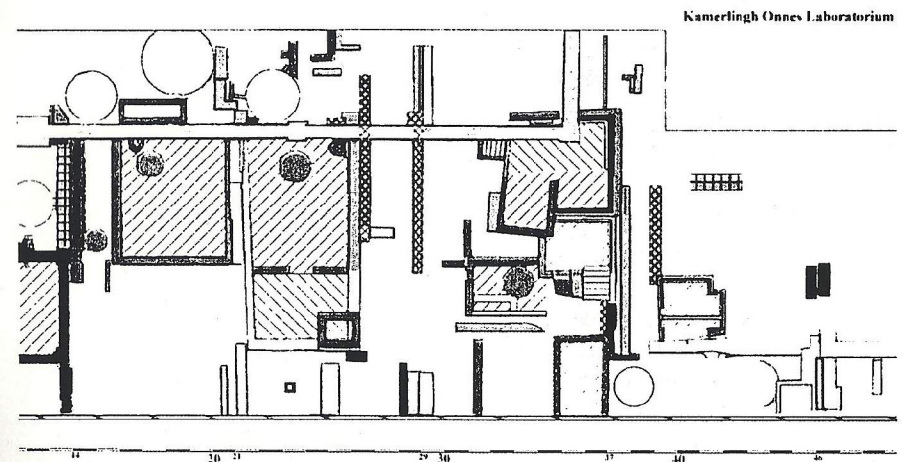
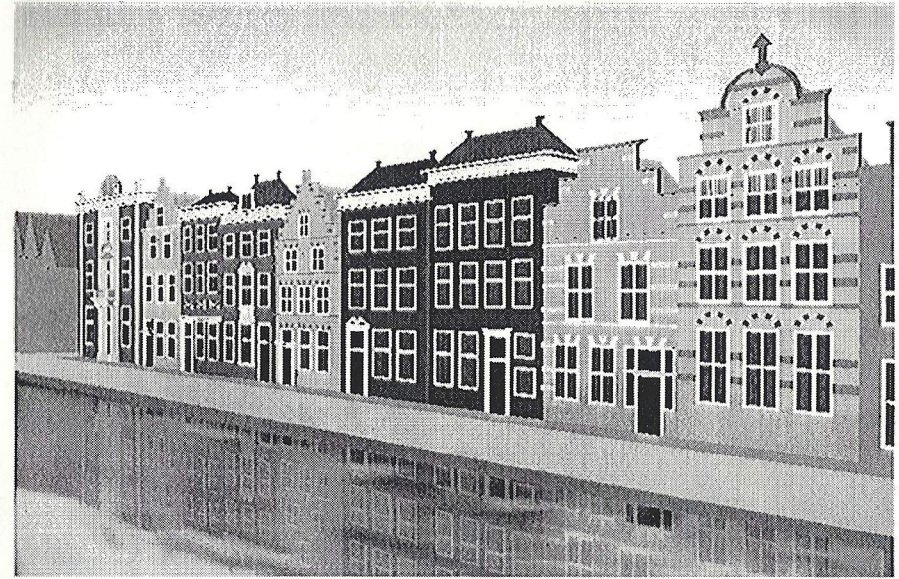
Leo Wevers

Afb. De draaideuren van het Paleis La Granja de San Ildefonso. Foto L. Wevers.

Korstmossen en muurbloempjes

- Bitter, P., *Graven en begraven: Archeologie en geschiedenis van de Grote Kerk van Alkmaar*, Uitgeverij Verloren, Hilversum, 2002.
- Cappers, W., *Funeraire cultuur Arnhem*, Aspect, Soesterberg, 2002.
- De geschiedenis van een Hollandse stad, Leiden*, Leiden, Stichting Geschiedschrijving Leiden, 2002. Dl. 1, Leiden tot 1574.
- De toren van de Grote of Sint-Bavokerk: geschiedenis en restauratie*, Uitgeverij Schuyt & Co, Haarlem, 2002.
- Drenth, B., *Het boerenerf in vroeger tijden: de noordoostelijke Achterhoek*, Stichting tot behoud van boerderij en erf Gelderland, 2002.
- Fafianie, T., *Nieuwegein, geschiedenis en architectuur*, Uitgeverij Kerckebosch, Zeist, 2002.
- Graves, A., *Tiles and tilework of Europe*, V&A Publications, Londen, 2002.
- Hartog, E.den, *De oudste kerken van Holland*, Matrijs, Utrecht, 2002.
- Hartog, E.den, *Romanesque sculpture in Maastricht* Bonnefantenmuseum, Maastricht, 2002.
- Historische tuinen en parken van Vlaanderen: Provincie Vlaams-Brabant*, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel, 2002.
- Hoch- und spätmittelalterlicher Stuck: Material-Technik-Stil-Restaurierung*, Schnell und Steiner, Regensburg, 2002.
- Hulsman, R., *Funeraire cultuur Midden-Holland*, Aspect, Soesterberg, 2002.
- Kadastrale Atlas Zuid-Holland 1832: Gouda*, Stichting Rijnlandse Historiën, Alphen aan den Rijn, 2002.
- La Ramée: Abbaye Cistercienne en Brabant wallon*, Editions Racine, Brussel, 2002.
- Loeff, K., *Het monumenten boek*, Waanders, Zeist/Zwolle, 2002.
- Middeleeuwse toestanden: Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg*, Uitgeverij Kostverloren, Hilversum, 2002.
- Ruige, K.I., *Geloof in Glas: over de oudste middeleeuwse fragmenten vensterglas van Nederland in Hoorn op Terschelling*, Friese Pers Boekerij, Leeuwarden, 2002.
- Saunders, G., *Wallpaper in interior decoration*, Londen, V&A Publications, 2002.
- Snodin, M., *Design & the decorative arts: Britain 1500-1900*, Londen, V&A Publications, 2001.
- Temminck Groll, C.L., *The Dutch overseas, architectural survey: Mutual heritage of four Centuries in three Continents*, uitgeverij Waanders, Zwolle, 2002.
- Tilburg, B.A. e.a. red., *Een trapgevel in Potsdam, monumentenzorg over grenzen*, Waanders, Zeist/Zwolle, 2002.

Afb. Computerreconstructie gevelwand en opgravingsresultaten Kamerlingh Onnes Laboratorium. Tekening K. Steehouwer.

Redactie, kopij en donateurs

Redactie Nieuwsbrief:

Ir. G. Berends,
Prins Hendriklaan 12-a,
3701 CN Zeist

Drs. A. Reinstra (eindredactie),
De Grutto 138,
3972 PD Driebergen,
tel. 0343-533889,
Werk: Rijksdienst voor de
Monumentenzorg,
Postbus 1001, 3700 BA Zeist,
tel. 030-6983253

Mw. drs. M.E. Stades-Vischer,
Verlengde Slotlaan 91,
3707 CD Zeist, tel. 030-6943610

Dr. ing. R. Stenvert,
Julianaweg 1,
3525 VA Utrecht,
tel. 030-2881597

Redactieadres Nieuwsbrief:

drs. A. Reinstra,
De Grutto 138,
3972 PD Driebergen,
tel. 0343-533889
email:

A.Reinstra@monumentenzorg.nl

Kopij/Reacties: voor 1 juli 2003 te
zenden naar bovenstaand adres.

De redactie houdt zich het recht voor
ingezonden stukken te weigeren of in
te korten (in overleg met de auteur).

Donateurs: U kunt donateur worden
van de SBN door jaarlijks minimaal
14 Euro over te maken op postgiro
273441 t.n.v. SBN.

U wordt dan op de hoogte gehouden
van het doen en laten van de stichting
door middel van de drie maal per jaar
verschijnende Nieuwsbrief.

*Op de omslag: gebintwerk boerderij
Kamps 1 te Rolde. Tekening Battjes en
Ladrak.*